

Halland

och maktens landskap
under äldre medeltid

UTSKRIFT 20

Halland och maktens landskap under äldre medeltid

Red. Anders Håkansson och Malin Clarke

KULTURMILJÖ
HALLAND

EN DEL AV HALLANDS KULTURHISTORISKA MUSEUM

Denna bok har tillkommit
med hjälp av bidrag från
Sydsvensk Arkeologi AB

Utskrift 20 Halland och maktens landskap under äldre medeltid

Utskrift ges ut av Stiftelsen Hallands Läns museer, Kulturmiljö Halland

Detta är nr 20 i en löpande serie

Postadress: Kulturmiljö Halland, Tollsgatan 7, 302 32 Halmstad

Tel: 035-19 26 00

Hemsida: www.museumhalland.se E-post: kulturmiljo@museumhalland.se

Omslagsbild: Kronohemmanet Sjönevad enligt en geometrisk karta från 1759.

(Lantmäterimyndighetens arkiv, 13-ves-3).

Form och layout: Kulturmiljö Halland

© Kulturmiljö Halland och författarna.

Författarna ansvarar själv för innehållet.

Tryck: Bulls Graphics, Halmstad 2023

ISBN 91-85720-71-2

ISSN 1102-7290

Innehåll

Jes Wienberg

Ing-Marie Nilssons forskning 7

Ing-Marie Nilsson

Gud hjälpe hans själ! – Runristade monument på Halmstadslätten 13

Ing-Marie Nilsson med tillägg av Malin Clarke

Ysby kyrka och herresätet i Brödåkra 51

Ing-Marie Nilsson

Kungsgården Lagaholm och staden vid Lagan 73

Ing-Marie Nilsson

Sjönevadsborg 97

Anders Håkansson och Malin Clarke

Faurås och kungalevens landskap under tidig medeltid 137

Förord

I föreliggande utgåva av Utskrift har texterna en gemensam nämnare, nämligen arkeologen Ing-Marie Nilssons forskning kring halländsk medeltid. Ing-Marie studerade det halländska landskapet under många år med fokus på kyrkorna, men visade även ett stort intresse för den danska kungamaktens landvinningar i Halland under äldre medeltid. Några av Ing-Maries arbeten hann hon inte riktigt färdigställa före sin bortgång 2016, men de presenteras nu här i form av fyra artiklar. De efterlämnade textmanusen och figurmaterialet var i olika grad av publicerbart skick, men vi redaktörer har försökt fullfölja hennes arbete efter bästa förmåga utifrån de tankar, slutsatser och noter som fanns antecknade.

Publikationen inleds med en text om och en biografi över Ing-Maries forskning, skriven av professor Jes Wienberg. Därefter följer texten *Gud hjälpe hans själ – runristade monument på Halmstadslätten*, där Ing-Marie visar på runstenarnas potential för forskningen, trots det halländska materialets blygsamma och tämligen aparta material. I framställningen studeras de både som objekt och i relationen till sin regionala kontext på Halmstadslätten. Efterföljande *Ysby kyrka och herresätet i Brödåkra* bygger på Ing-Maries B-uppsats i konstvetenskap, men där studien även var tänkt att ge en bredare inblick i Ysby sockens medeltida historia. Denna text var den minst färdigställda och har bearbetats av Malin Clarke. I den tredje texten *Kungsgården Lagaholm och staden vid Lagan* återvänder Ing-Marie till staden Laholm och frågan kring kungalevens etablering under äldre medeltid. Texten kan ses som en uppdatering och revidering av en artikel hon skrev i slutet av 1990-talet med titeln ”Kungamakt, köpstad och kyrka. Några tankar om medeltidens Laholm”, publicerad i Utskrift 7 (2003). Den fjärde texten *Sjönevadsborg - En tidigmedeltida borg i mellersta Halland* berör en av Hallands mest gåtfulla fornlämningar från äldre medeltid, en ringvallsanläggning gömd på en ö i en sjö i det inre av Ätradalén. Texten består av en genomgång av de arkeologiska utgrävningsresultaten, en fördjupning med utgångspunkt i det skriftliga materialet samt några möjliga hypoteser om borgens uppkomst och användning. Utskrift 20 innehåller även en femte text, *Faurås och kungalevens landskap under tidig medeltid*, som redovisar resultaten från ett forskningsprojekt kring Faurås kungsgård utanför Falkenberg som Ing-Marie och undertecknad initierade år 2010.

ING-MARIE NILSSON

Gud hjälpe hans själ! – Runristade monument på Halmstadslätten

Runstenar är en typ av föremål som på många sätt står som symbol för vikingatiden i Skandinavien. Även om huvuddelen av materialet härrör från denna period, har runristningar på sten gjorts ända från 300-talet och fram i medeltid. Runstenarna uppvisar stora variationer både när det gäller kronologi och utbredning. Skicket att resa runstenar tog fart i Danmark, Norge och södra Sverige i mitten av 900-talet, och klingade av under förra delen av 1000-talet. I Mellansverige och på Bornholm nåddes emellertid kulmen under det följande århundradet.¹ Skandinavien's allra runstenstätaste områden är de östra delarna av Mellansverige och Götalandskapen, medan nuvarande Sveriges västkust, från mellersta Skåne upp till norska gränsen får i detta perspektiv betraktas som ett utkantsområde. Från Bohuslän återstår endast tio runristningar på sten från järnålder och medeltid, och från Halland fyra.²

Hallands brist på runstenar har ibland uppfattats som ett belägg för att området under denna tid varit något av en kulturell periferi. I mitten av 1950-talet beskrev Gunnar Olsson läget som att landskapets ”torftighet i detta avseende tyder på att Halland vid denna tid (dvs. 900- och 1000-talen) var en jämförelsevis fattig, glest befolkad utmark av det danska väldet”.³ Varför Halland under vikingatiden skulle ha hamnat i ett sådant oförklarligt kulturellt och händelsemässigt bakvatten framgår dock inte, och teorin har också eftertryckligt motbevisats i de senaste decenniernas arkeologiska undersökningar och forskning, där prestigefynd och storgårdar som Slöinge och Varla utanför Kungsbacka har visat på närvaron av ett elitskikt med kontakter långt utanför landskapets grän-

1 Palm 1992:17ff; B. Sawyer 2000:7ff.

2 I vissa sammanhang, t.ex. i Danmarks runeindskrifter, omtalas fem runinskrifter från Halland. Man räknar då även in en runristad sten från Getinge som endast är känd genom äldre beskrivningar (se nedan).

3 Olsson 1954:232. Föreställningen om Halland som en provins som stått utanför vikingatidens handelspolitiska strömmar återfinns redan på 1930-talet i en artikel av J. E. Forsander, och levde kvar in på 1980-talet (Forsander 1938:105f; Lundborg 1976:142ff; Montell 1983:31).

Figur 1. Runrystade stenmonument i Halland, samtliga inom ett relativt begränsat område på kustslätten norr om Halmstad. Karta: Ing-Marie Nilsson.

ser.⁴ Detta innebär att vi inte längre kan låta oss nöja med att se knappheten på runstenar som ett symptom på allmän kulturell fattigdom, utan synen på detta material måste omvärderas. Vad betyder egentligen de halländska runristade monumenten? Och varför återfinns alla i ett relativt begränsat område på kustslätten norr om Halmstad?

Runstenar i nyare forskning

Det vetenskapliga intresset för runstenar går tillbaka ända till 1500-talet, och omfattar en lång rad olika discipliner och forskningsinriktningar. Här skall emellertid endast några huvudtendenser inom de senaste decenniernas historiska och arkeologiska runstensforskning lyftas fram och som har relevans för föreliggande studie.

Runstenar och kristnande

Runstensmaterialets potential för kunskap om missions- och kristnande-processer har diskuterats av en lång rad forskare.⁵ De kristna inslagen på runstenarna har ibland tolkats som ett aktivt ställningstagande för kristendomen,

⁴ Svanberg 1999:82ff, jfr även Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998; Lundqvist 2000a; 2000b.

⁵ Jfr t.ex. Segelberg 1983; P. Sawyer 1987:74ff; Beskow 1994; Williams 1996a.

i ett sammanhang där kristet och förkristet existerat sida vid sida.⁶ Linn Lager har studerat korsförsedda runstenar, och ser runstenarnas blandade formspråk som en medveten kommunikationsstrategi, och ett uttryck för att människor här gjort en egen, skandinavisk tolkning av, ett utifrån kommande, ideologiskt innehåll.⁷ Torun Zachrisson har tolkat den första vågen av runstenar i Uppland som resta av ett kristet elitskikt med anknytning till Sigtuna, medan den andra vågen anses representera en riktad missionsstrategi där runstenar huggits av professionella runstensristare med anknytning till biskopsstolen.⁸ Lydia Klos har studerat runstenarnas lokalisering och funnit att de till allt övervägande del stått på gravfält. Hon anser att runstenarna spelat en viktig roll för att överbrygga klyftan mellan gamla och nya traditioner och trosföreställningar.⁹ Ann-Sofie Gräslund har betonat att runstenar på gravfält också kan ha haft en praktisk funktion, nämligen att inviga en del av det förkristna gravfältet för kristna gravläggningar, intill dess att man fick tillgång till regelrätta kyrkogårdar.¹⁰ Runstenarna kan alltså generellt sett sägas vittna om en situation som föregick den utbyggda kyrkliga organisationen. När kyrkorna sedan etablerades, övertog de runstenarnas funktioner som minnesmärken och statusmarkörer.¹¹

Runstenar och kyrkor

En stor mängd runstenar har påträffats i anslutning till kyrkplatser eller inmurade i kyrkobyggnader. En del runristade monument har förmodligen varit gravminnen på kyrkogårdar och särskilt tycks detta gälla sådana som tillverkats i sandsten.¹² Flertalet runstenar har emellertid inte haft någon sådan koppling, och det har då diskuterats om kyrkor uppförts på platser där det redan innan stod många runstenar, eller om runstenarna i ett senare skede flyttats till kyrkplatserna. Klos har argumenterat för att runstenar huvudsakligen rests på förkristna gravfält och på platser som senare blev kyrkplatser.¹³ Lars Wilson har i stället gjort gällande att runstenar i Uppland och Södermanland kan ha rests vid äldre tingsplatser.¹⁴

Runstenar och preromanska gravmonument har ofta murats in i kyrkor och i synnerhet när det gäller de senare är monumenten ofta sönderdelade. Detta

6 Williams 1996b:310; B. Sawyer 2000:148ff.

7 Lager 2002:186, 192ff, 236ff.

8 T. Zachrisson 1998:128f, 157ff, jfr även Kitzler Åhfeldt 2002:60.

9 Klos 2009:317ff, 335ff.

10 Gräslund 1987:258f.

11 Jfr Williams 1998:183f.

12 Hagenfeldt & Palm 1996.

13 Klos 2009:344ff.

14 Wilson 1994:125ff.

kan bero på att de i högre grad tillverkats av sandsten, vilket gjort dem mindre motståndskraftiga än runstenar av granit/gnejs. Inmurandet i kyrkor kan bero på att man velat utnyttja de runristade monumenten som byggnadsmaterial. Stig Lundberg anser att anledningen till att gravmonument i vikingastil i Västergötland brutits sönder och murats in i kyrkor var att de helt enkelt blivit omoderna när den romanska stilen introducerades.¹⁵ Andra har framhållit att åtgärden också kan ha haft symboliska implikationer. Birgitta Johansen har hävdats att runstenar kan ha murats in i kyrkor i syfte att överföra runstenarnas symboliska makt till kyrkan. Åtgärden innebar att äldre strukturer bröts, och människor övertygades om kyrkans makt och legitimitet.¹⁶ Även Jes Wienberg har valt att se sönderlagandet som en politisk handling, där segrarsidan i riksbildningsprocessen förstört förlorarsidans monument.¹⁷ Andra forskare har tonat ned den politiska aspekten. Torun Zachrisson har nämnt möjligheten att runstenar under äldre medeltid kan ha förts till kyrkor i syfte att göra människor delaktiga i en ny sockenkyrkogemenskap.¹⁸ Ett liknande perspektiv har Lars Ersgård. Han har uppfattat sönderdelandet och inmurandet av preromanska gravmonument som symbolhandlingar, men inte som led i en strategi från överheten utan som en rörelse underifrån. Ersgård har förknippat de preromanska gravmonumenten med tidiga storkyrkogårdar. När dessa under äldre medeltid avvecklades till förmån för lokala sockenkyrkogårdar bröts de gamla gravmonumenten sönder, och delarna överfördes till nya platser. Ersgård har i detta sammanhang sett behandlingen av hållfragmenten som en parallell till hanteringen av relikier.¹⁹ En liknande, teologiskt motiverad tolkning har framförts av Sune Zachrisson. Han vill se de inmurade fragmenten av Eskilstunakistor som uttryck för en symbolisk samhörighet mellan människa och kyrkobyggnad. Genom att sönderdelas och fogas in i kyrkobyggnaden bildar fragmenten byggstenar i den materiella kyrkan på samma sätt som den levande församlingen tillsammans utgör byggstenar i den andliga kyrkan.²⁰

15 Lundberg 1997:53f.

16 Johansen 1997:242ff.

17 Wienberg 1997:200. Frågan ställs även av Stig Lundberg (Lundberg 1997:53f). Martin Hansson har diskuterat möjligheten att en sönderdelad runsten i en vikingatida gravhög från Mjäryd, södra Ljunga sn i Småland kan ha haft en liknande maktsymbolisk bakgrund (Hansson 2008:70f).

18 T. Zachrisson 1998:162.

19 Ersgård 2006:105ff.

20 S. Zachrisson 2007:34ff.

Runstenar, makt och riksbildning

Under de senaste decennierna har runstenar och förromanska (inte sällan runristade) gravmonument ofta förknippats med ett socialt elitskikt, där monumenten anses ha haft som funktion att signalera denna grupps makt- och prestigeställning.²¹ Torun Zachrisson har hävdats att runstenar kan ha haft som syfte att markera, vakta och vidmakthålla ägomässiga gränser i ett vikingatida gårdslandskap.²² Birgit Sawyer har lyft fram runstenarnas funktion som arvsdokument.²³ Hon har funnit skilda mönster i sydvästra respektive östra Skandinavien, vilket hon tolkar som uttryck för variationer i arvsrättslig praxis.²⁴ I sydvästra Skandinavien tycks runstenar ha rests av ett mer begränsat elitskikt, medan de i Mälardalen kan ha rests av en något bredare grupp jordägande bönder.²⁵ Klavs Randsborg använde runstensmaterialet för att diskutera det danska rikets framväxt. Han har tagit fasta på begreppen *thegn* och *dreng* för att spåra hur den etablerade lokala aristokratin gradvis anslutit sig till kungamakten.²⁶ Birgit Sawyer har vidareutvecklat och nyanserat denna diskussion. Hon hävdar att runstensresandet kan ses som ett krissymptom, en reaktion som orsakats av en framväxande kungamakt.²⁷ De förromanska gravmonumenten har givits liknande tolkningar.²⁸ Stig Lundberg har tolkat gravmonumenten i Västergötland som symboliska uttryck för lokala stormannagrupperingar som anslutit sig till kungamakten.²⁹

Runstensmaterialet har alltså under senare år främst använts för att diskutera frågor kring minne, prestige, arvsrätt och kristnande. Runstenen befäste minnet av den avlidne, men den berättade samtidigt om de efterlevande. Ofta var det fråga om arvsberättigade släktingar som genom att hedra en föregångare kunde göra anspråk på legitimitet som efterträdare. Runmonumentet utgör därmed ett implicit budskap om makt och social status, eftersom äreminnen reses sällan efter personer som inte varit betydelsefulla eller haft något att lämna efter sig. Flertalet runstenar uttrycker en kristen hållning, antingen genom språkliga formuleringar eller genom kors eller annan symbolik. Runstenar kan berätta om kristnandet, men den lokala kontexten spelar här stor roll. Det finns nämligen ingen rak korrespondens mellan runstensresandet och kristendomen; runstenar har rests både före, under och efter det att ett område kristnats. Runstenar-

21 T.ex. Randsborg 1980:22ff; B. Sawyer 1988:6; 2000:92ff. Resonemangen har tillämpats i regionala studier över bl.a. Skåne (Riddersporre 1989:137ff; Skansjö et al 1989; Anglert 1989:222ff; 1995:155ff; Thomasson 1992), Småland (Hansson 2001:123ff) och Västergötland (Lundberg 1997:39ff; Dahlberg 1998:75f).

22 T. Zachrisson 1998:194ff.

23 B. Sawyer 1988; 2000:47ff.

24 B. Sawyer 2000:71ff.

25 B. Sawyer 1988; 2000:91ff, 147f.

26 Randsborg 1980:27ff, jfr även Christophersen 1982; B. Sawyer 2000:99ff.

27 B. Sawyer 1991:106ff; Sawyer & Sawyer 2000:14ff.

28 T.ex. Claesson 1989:84ff; Neill & Lundberg 1994.

29 Lundberg 1997:40ff, 53ff.

na kan också ge inblickar i mer övergripande politiska skeenden som kungamaktens etablering och riksbildningen, även om dessa ledtrådar ofta är både vaga och svårtolkade.

De halländska runmonumenten

För att kunna belysa dessa frågor är det nödvändigt att se närmare på de fyra runristade monument som bevarats från Halland. Den följande materialbeskrivningen tar fasta på faktorer som stenarnas form och ornamentik, fyndkontext samt runtextens innehåll och karaktär. Det görs också ett försök till en bredare analys av de respektive monumentens sammanhang.

Vapnöstenen

Vapnöstenen (DR 352, fornlämning Vapnö 6:1³⁰) återfinns på godset Vapnö, i socknen med samma namn (fig. 2). Stenens ursprungliga placering är inte känd. Det är mycket troligt att stenen vid någon tidpunkt tjänstgjort som grindstolpe, eftersom den är försedd med en järnkrampa i vilken det tidigare skall ha suttit en järnring.³¹ År 1876 satt stenen dock inmurad i fasaden i en av godsets ekonomibyggnader. Omkring år 1900 flyttades den till slottets huvudbyggnad där den placerades ovanför en dörr i entréhallen. Sedan 1983 står den rest på gräsmattan framför slottets västra flygel.³²

Stenen är av rödbrun granit. Den är ofullständigt bevarad, och saknar delar både upptill och nedtill. Den har en långsmal form med i det närmaste kvadratisk tvärsnitt. Det bevarade partiet av runstenen är 0,65 m högt och 0,31–0,36 m brett. På en av de fyra sidorna finns runor i form av två parallella runrader (runhöjd 0,07–0,13 m). I mitten på denna sida sitter den tidigare nämnda järnkrampa. Stenen har på denna sida finhuggits till en slät yta. Även sidan till vänster om runsidan har en finhuggen, slät yta. Sidan mitt emot runsidan har jämnats till i överdelen, men är nedtill mer ojämn. Mest grov är sidan till höger om runsidan, där ytan inte alls tycks ha blivit föremål för finhuggning. I ovan delen på denna sida kan man också se spår efter cement, som antingen härrör från en lagning eller är en rest från stenens tidigare placering.

Stenens runsida innehåller endast en dubbel runrad och ingen ornamentik i övrigt. Texten lyder "... raistu : stin : æft...(st)r : hialmbi : saul : ho...", vilket kan utläsas ungefär "A och B reste stenen efter NN. Kristus hjälpe hans (el-

30 Runstenens numrering i Danmarks runeindskrifter (Jacobsen & Moltke 1942) samt i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister FMIS.

31 Ljunggren 1931:235.

32 Jacobsen & Moltke 1942:395; Sikström 1985:46.

Figur 2. Runstenen i Vapnö. Foto: Ing-Marie Nilsson, 2003.

ler Ho...:s) själ”.³³ Namnen på runstensresarna har alltså gått förlorade, men ordformen indikerar att de varit minst två. Även namnet på den döde har gått förlorat, liksom uppgifter om dennes relation till runstensresarna. Det framgår dock att stenen haft ett kristet budskap av minneskaraktär, samt att den varit rest. Runforskare har noterat att Vapnöstenens ord för själ, saul, går tillbaka på fornengelska ordformer. Ordformen är ovanlig inom det danska området, där tyska och frisiska varianter av ordet dominerar, men vanligare i Norge och Mellansverige.³⁴

Uppfattningarna om stenens ålder är något divergerande. I *Danmarks runeskrifter* hänförs monumentet till medeltiden, dvs. perioden från början av 1100-talet till mitten av 1300-talet.³⁵ K. G. Ljunggren anför en liknande datering, och anser att stenen inte bör vara äldre än 1100-talet.³⁶ Frågetecken har emel-

³³ Jacobsen & Moltke 1942:395.

³⁴ Ljunggren 1931:236, 245f; Jacobsen & Moltke 1942:395, 709f; Segelberg 1983:52.

³⁵ Jacobsen & Moltke 1942:395, 1030.

³⁶ Ljunggren 1931:236.

lertid satts vid denna medeltida datering,³⁷ och i mer populära sammanhang framhålls Vapnöstenen ofta som det äldsta av de halländska runmonumenten.³⁸

Kontakter över haven?

Runstenar förekommer i alla upptänkliga former, och materialet låter sig inte gärna typologiseras. Vid resandet tycks man oftast ha valt ut en lämpligt formad sten i närområdet, som hade utrymme för den inskrift och den ornamentik man önskade. Runstenen i Vapnö avviker emellertid från detta. Stenen har bearbetats på fyra sidor, och har på så sätt fått en karaktäristisk, pelarliknande form. Det begränsade utrymmet har också gjort att runinskriften tryckts ihop i två parallella runrader. Runstenar med sådan pelarliknande eller kantigt tillhuggen form är mindre vanliga, men förekommer, särskilt på Bornholm men även i Småland. De bornholmska runstenarna har vanligen rests över anförvanter, och flertalet har en tydligt kristen prägel.³⁹ På ön återfinns högsträckta stenar med firsidigt tvärsnitt på stenar från Bodilsker (DR 378), Østerlars (DR 398), Klemensker (DR 399), och inte minst Østermarie (DR 391, 393 och 395). Bodilsker-stenen är över 3,5 m hög och har ett utpräglat kvadratisk tvärsnitt. Inskriften berättar att monumentets rests av Esbern över hustrun Botirda.⁴⁰ Runstenen i Østerlars är 1,6 m hög och har en något oregelbunden form. Sönerna Broder och Emund reste stenen över fadern Sigmund och inskriften innehåller även en böneformel till Maria och S:t Mikael.⁴¹ Även Klemensker-stenen har en oregelbundet firsidig form. Den är ca 2,75 m hög, och har två inskrifter. Den ena berättar att en kvinna vid namn Gunild lätit resa sten över sin make Ødbjørn, medan den andra är en förbön för parets själar.⁴² De tre stenarna från Østermarie har alla långsmala, pelarliknande former. Østermarie-stenen DR 391 är fragmentarisk, men den bevarade längden är 1,45 m. Stenen har rests av tre söner över deras fader. Østermarie-stenen DR 393 är mycket snarlik den förra och är 2,25 m hög. Inskriften meddelar endast att stenen huggits av Bove efter Thykil. Østermarie-stenen DR 395 är 1,8 m hög, och har en svårtolkad inskrift.⁴³ De bornholmska runstenarna är yngre än de som härstammar från det danska kärnområdet. Ornamentik och språkformer indikerar att runstensseden kommit till ön först på 1000-talet, och att ursprunget finns på svenskt område, närmare bestämt östra Mellansverige.⁴⁴

37 Kvibille – Runstenar i Sverige, 13 december 2015.

38 T.ex. Sikström 1985:46; Vapnö slott 1996:24, 32.

39 Jfr t.ex. Jacobsen & Moltke 1942:786; Moltke 1976:269; Nielsen 1998:16ff; Lihammer 2007:251ff.

40 Jacobsen & Moltke 1942:434ff; Moltke 1976:269ff.

41 Jacobsen & Moltke 1942:456f.

42 Jacobsen & Moltke 1942:457f; Moltke 1976:278ff.

43 Jacobsen & Moltke 1942:449ff; Moltke 1976:269ff.

44 Jacobsen & Moltke 1942:785f; Moltke 1976:269ff.

Figur 3. Runstenar från Bornholm: Østerlars DR 398 (t.v.) samt Østermarie DR 395 (t.h.).
Foto: Klugschnacker, licensierad under CC BY-SA 3.0 via Wikimedia Commons, 2012.

Även de småländska runstenarna anses i huvudsak ha rests på 1000-talet, och det kristna inslaget är även här stort.⁴⁵ I detta landskap finns några stenar av pelarliktande karaktär, t.ex. de i Transjö (Hjortsberga socken, Sm 5) och Nöbbelesholm (Nävelsjö socken, Sm 101). Båda dessa stenar är omkring 2,5 m höga och har en långsmal form. De är tillhuggna och har fyrsidiga partier, men är inte helt regelbundna. Runtexten ligger i en enkel eller två parallella runrader, och båda stenarna omtalar personer som omkommit i England. Transjö-stenen berättar att Göt satte stenen efter Kjell som dog i England, och stenen i Nöb-

45 Kinander 1935-1961:22ff; Hansson 2001:126.

Figur 4. Runstenen från Nöbbelesholm. Foto: Tor Svensson, via Wikimedia Commons.

belesholm minner om Gunnar, som blev lagd i stenkista i Bath.⁴⁶ En annan, liknande runsten finns i Tuna (Ryssby socken, Sm 42). Denna sten har en oregelbunden bredsida, medan runorna ristats i en dubbel rad på smalsidan. Av texten kan man läsa att stenen rests av Tumme till minne av brodern Assur, som var skeppare hos kung Harald.⁴⁷

Något yngre är den fyrsidiga, pelarliknande runsten som ärkebiskop Absalon och Esbern Mule tillsammans lät resa vid kyrkan i Norra Åsum i nordöstra Skåne i slutet av 1100-talet (DR 347). Stenen är drygt två meter hög och restes för att minna om att det var på dessa båda mäns initiativ som kyrkan uppförts.⁴⁸

Stenar med denna speciella form tycks inte höra till det allra äldsta skiktet av runstenar. Ser man till det vikingatida materialet, i vilket sammanhang Vapnöstenen förmodligen bör ses, kan man dessutom ana ytterligare en tendens. Som nämnts har flera av de småländska stenarna rests av personer som varit delaktiga i Englandsfärder, medan de bornholmska mer berättar om inhemska släkterelationer. En delvis annan bild får man emellertid om man ser till de silverdepåer som påträffats på ön. En icke obetydlig del av dessa innehåller engelska mynt, och visar att personer från Bornholm har varit involverade i Englandsresor i slutet av 900-talet.⁴⁹ Silverdepåer med övervägande engelska mynt har t.ex. påträffats i Østermarie och Vestermarie socknar.⁵⁰ Det är därför inte helt otänkbart att stenarnas pelarliknande form, och den mer eller mindre uttalade tendensen till fyrsidighet, skulle kunna vara influerad av den anglosaxiska stenkors traditionen.⁵¹ Traditionen att resa denna typ av stenkors tycks i Norden annars huvudsakligen ha fått fäste i Norge under 1000-talet, även om en liten grupp mindre romanska granitkors har bevarats från Danmark.⁵²

Figur 5. Runstenen från Norra Åsum.

Foto: Bengt A Lundberg, via Wikimedia Commons.

46 Kinander 1935-1961:41ff resp. 232ff.

47 Kinander 1935-1961:130ff. Utlandsfärder, i synnerhet till England, nämns också på småländska runstenar från Berga kyrkogård och Ingelstad (Berga socken, Sm 27 och Sm 29), Sävsjö Västergård (Norra Ljunga socken, Sm 77) och Vetlanda kyrka (Sm 104).

48 Jacobsen & Moltke 1942:390ff.

49 von Heijne 2004:135f, 158; Lihammer 2007:257; Naum 2008:53.

50 von Heijne 2004:135f, 158ff, 302ff.

51 Det finns antydningar om sådan påverkan. Från Granhammar i Närke har en ofullständig, fyrsidig kolonn bevarats, där en tydlig influens från den anglosaxiska stenkors traditionen kan förnimmas (Andersson 1973:10f, Kitzler Åhfeldt 2002:59). I Småland har ett vikingatida stenkors bevarats vid Åkers prästgård (Sm 65). Att det finns en generell inspiration från de brittiska öarna när det gäller kors på skandinaviska runstenar har tidigare påvisats (Lager 2002:144ff).

52 Birekeli *et al* 1972; Schmeissner 1984:100f;

Figur 6. Runstenen i Kvibille kyrka. Foto: Bengt A Lundberg via Wikimedia Commons.

Kvibillestenen

Runstenen i Kvibille (DR 354, fornlämning Kvibille 31:1) sitter inmurad i Kvibille kyrka, närmare bestämt nära marken i korets södra yttermur. Stenens placering är belagd redan på 1600-talet.⁵³ På 1700-talet finns stenen återgiven i Johan Göransson's *Bautil*, och i Jacob Richardsons *Hallandia antiqua & hodierna*.⁵⁴ Bilden i *Bautil* tecknades av Petrus Törnevall redan på 1670-talet,⁵⁵ och ger en förvånansvärt exakt bild av stenens yttre form. Stenen skall på 1830-talet ha varit täckt av rappning som senare borttagits.⁵⁶

Stenen är av granit och är välbevarad så när som på att en mindre flisa i stenens nederkant har försvunnit. Den har en avlång, något oregelbunden form, med en största längd av 1,67 m och en bredd av 0,80 m, och har inmurats i liggande läge. Den är helt odekorerad sånär som på en sluten runslinga utmed stenens ytterkant (runhöjd 0,07–0,08 m).

Runskriften lyder: ”efi : auk : þu[r]gutr : þeR : lagþu : stin : ifir : þorlak : kuþ : hialbi : sol : hans; vilket kan översättas: ”Eve (alternativt Iffe eller Effe)

⁵³ Jacobsen & Moltke 1942:397; Sikström 1985:44f.

⁵⁴ Göransson 1750 (nr 1080); Richardson 1987:190ff. Stenen diskuteras även på 1800-talet av Bexell 1817-1819 och Brusewitz 1858 (Bexell 1923:135; Brusewitz 1952:40f.

⁵⁵ Jacobsen & Moltke 1942:397; Kvibille - Runstenar i Sverige - Riksantikvarieämbetet, 4 november 2010.

⁵⁶ Ljunggren 1931:236f.

och Torgöt (alternativt Torgut eller Thorgot) de lade stenen över Torlak. Gud hjälpe hans själ”.⁵⁷ Relationen mellan de två runstensresarna Eve och Torgöt och den döde Torlak framgår inte, men namnskicket med förledsvariation antyder någon form av släktrelation mellan Torgut och Torlak. Mest sannolikt är kanske att Torlak var far till Eve och Torgöt, men det är också tänkbart att alla tre kan ha varit bröder.⁵⁸ Av texten framgår att stenen inte varit rest, utan lagd som gravsten. Det står också klart att de som lät göra stenen var kristna, något förmodligen även den avlidne Torlak var.

I *Danmarks runeindskrifter* betecknas stenen som den ”typologiskt äldsta” av de halländska runristande monumenten, och den hänförs till den förmedeltida perioden (ca. 1050–ca. 1150).⁵⁹ Birgit Sawyer daterar stenen till den förra delen av perioden (1050–1100),⁶⁰ medan K. G. Ljunggren vill datera föremålet till den senare delen, närmare bestämt början av 1100-talet.⁶¹

Torlak i Kvibille

I de allra flesta fall är och förblir de personer som nämns på runstenarna anonyma gestalter. Deras identitet må ha varit välbekant i sin samtid, men för oss är de oftast bara namn som nämns en gång i text, men i övrigt omsluts av tystnaden. Arkeologer är vana vid att arbeta med materiella spår efter namnlösa individer, men det ligger ändå en stark lockelse i att försöka sammanlänka arkeologiska lämningar med gestalter som är kända från historiska källor. När man gör det löper man emellertid en risk att materialet tänjs bortom sin kapacitet. I det här fallet anser jag dock att det finns anledning att se närmare på en möjlig koppling mellan runstenstexten i Kvibille och en historisk källa, närmare bestämt kung Valdemars jordebok. Namnet Torlak återfinns nämligen i Hallandslistan i kung Valdemars jordebok, nedtecknad omkring 1230.⁶² Hallandslistan är en förteckning över det kungliga beskattningsunderlaget och går tillbaka på en ledungsorganisation från omkring 1170.⁶³ Detta framgår av att beteckningar som *skipaen* (ursprungligen skeppslag) och *hafnor* (årtollband) lever kvar som grundenheter i skattesystemet. I källan förtecknas de kungliga inkomsterna från respektive härad (både skatter och intäkter från kungliga gårdar), samt hur många *skipaen*

57 Ljunggren 1930:8; 1931:241f; Jacobsen & Moltke 1942:397; Kvibille - Runstenar i Sverige - Riksantikvarieämbetet, 4 november 2010.

58 Sikström 1985:44ff.

59 Jacobsen & Moltke 1942:397, 815, 1038.

60 B. Sawyer 2000:204.

61 Ljunggren 1931:242, jfr liknande datering på Riksantikvarieämbetets hemsida (Kvibille - Runstenar i Sverige - Riksantikvarieämbetet, 4 november 2010).

62 KVJ 1:37.

63 Lund 1996:246.

och *hafnor* det fanns i respektive härad. Skeppslagen leddes av styresmän som bör ha varit viktiga personer i lokalsamhället och som i de flesta fall namnges i listan. Kvibille ingår i Halmstad härad, vilket hade två skeppslag: Eskils *skipae* som omfattade 16 hafnor, och Thorlaks *skipae* (Nauigium Thorlaci) som omfattade 40. Att Hallandslistans Thorlak varit en viktig person framgår både av hans roll som styresman, och av att hans skeppslag inte bara var störst i häradet utan även ett av de större i hela Halland.⁶⁴

Vilken rimlighet finns det då i att koppla samman dessa båda källor? En stötesten i sammanhanget är kronologin. Kung Valdemars jordebok är drygt hundra år yngre än runstenen. Vi vet dock inte huruvida de namn på styresmän som nedtecknats i Hallandslistan är de aktuella, eller om man har behållit äldre, hävdvunna namn.⁶⁵ En annan möjlighet är att en yngre ättling tilldelats ett etablerat släktnamn, något som bör ha framstått som särskilt tilltalande om Thorlak den äldre varit en bemärkt person. Sammantaget anser jag att det finns mycket som talar för någon form av samband mellan Hallandslistans Torlak och mannen som nämns på runstenen. Om man antar denna hypotes, kan man också tillåta sig att teoretisera lite vidare kring vilken social ställning runstenens Torlak haft. Stenen i sig vittnar om att det varit en betydelsefull person, men om han också varit styresman för ett skeppslag innebär detta att han innehaft en förtroendeposition inom den kungliga organisationen och maktstrukturen. Hans auktoritet i lokalsamhället har i så fall åtminstone till del ha grundats på att han var en del av en kristen, dansk överhöghet. Namnen på runstensresorna skulle också kunna antyda att det varit fråga om en maktposition som gått i arv.

Gravmonumentet i Holm

Den runristade stenen från Holm (DR 353, fornlämning Holm 1:1) har ingått i ett större romanskt gravmonument, som ursprungligen bestått av en liggande täckhäll med flankerande gavelhällar. Den runristade gavelstenen var tidigt känd. Den beskrevs av Ole Worm redan 1643 och blev under de följande århundradena föremål för en mängd antikvariska diskussioner och spekulationer.⁶⁶ I rannsakingarna efter antikviteter för Holms socken från år 1674 om-

64 Enligt Hallandslistan fanns det 18 skeppslag i landskapet, och de varierar storleksmässigt mellan 16 och 42 hafnor.

65 Det är endast när det gäller Viske härad som listan är något mera utförlig. Här framgår det att det häradets *skipae* innehades av en person vid namn Sven (Nauigium ibidem quod habet Swen), vilket bör kunna tolkas som att denne Sven också var den aktuella innehavaren (KVJ 1:35), men i övrigt går det inte att avgöra huruvida de personer som nämns är de som vid listans nedtecknade ansvarade för skatteuppbörden, eller om det var fråga om traditionella namn.

66 Bexell 1923:223; Ljunggren 1930:9ff; 1931:242f; Jacobsen & Moltke 1942:395; Brusewitz 1952:25ff; Carlsson 1968; Sikström 1985:40ff.

Figur 7. Överst: Gravmonumentet från Holm (foto: SHM).
Nedan, rekonstruktion av gravvården. Teckning av A Carlson.

talas att en bonde i socknen för ett femtiotal år sedan hade tagit ut stenen ur ”Hollmss Kyrckemuur”, och murat in den i sin spismur. Sedan detta anmälts till myndigheterna, och bonden fått plikta för sitt tilltag, flyttades stenen ut på gården, där den fick tjänstgöra som brosten.⁶⁷ Den återfanns år 1714 och återfördes till kyrkan, där den förvarades i vapenhuset.⁶⁸ År 1873 överlämnades föremålet till Statens historiska museum (SHM 5094). 1938 påträffades en täckhäll som bör ha hört samman med den tidigare kända runhällen i samband med att man återupptog en syddörr i koret som murats igen 1874.⁶⁹ Även detta föremål överläts till Statens historiska museum (SHM 22306). Till monumentet bör även en andra gavelhäll ha hört, men någon sådan har inte påträffats. I kyrkan förvaras nu en avgjutning i konststen av monumentet, kompletterad med en andra gavelsten. Rekonstruktion utfördes av Historiska museet i samband med täckhällens överlämnande 1939.

Den runristade gavelhällen är liksom täckhällen tillverkad av rödgrå, finkornig granit/gnejs medan täckhällen är något ljusare. Gavelhällen är 0,76 m hög och 0,44 m bred och 0,15 m tjock. Stenens överdel är jämnt rundad, och det är här som runinskriften återfinns. Stenens nederdel, som inte har varit avsedd att exponeras, är däremot mer oregelbunden. Stenen har ornamentik på båda sidorna. På den ena sidan finns ett liljeornament med mittring inom en njurformig ramlinje, och på den andra sidan ett patriarkalkors med dubbla tvärbalkar och en dubbel, åsliknande konturlinje därunder. Behuggningen visar att korsidan legat an mot täckhällen, eftersom stenen under denna linje är mera grovt bearbetad. Hela stenens liljesida har emellertid varit avsedd att exponeras, eftersom denna sida är finhuggen så när som på de nedersta 0,15–0,20 m.

Lockhällen är 0,44 m bred i ena änden och 0,42 i den andra, samt har en längd av 1,15 m. Höjden i respektive ände 0,27 och 0,23 m.⁷⁰ Stenens mått stämmer väl överens med gavelhällens vilket understryker att de bör ha varit tänkta att höra ihop. Hällen är kistformad och har en saldeltaksformad överdel med vertikala kantsidor. Ytan är genomgående finbearbetad, medan kortsidorna, som varit menade att täckas av gavelhällarna, har en något grövre bearbetning. Hällen har dekor både på överdelen och på sidorna, huvudsakligen bestående av symmetriskt anbringade franska liljor. Från stenens båda kortsidor växer två motstående franska liljor mot mitten, där de möter en vertikalställd lilja med ursprung från långsidans mitt. Samtliga liljor har en oval ring kring mittpartiet, och alla avslutas med en dubbel konturlinje i halvcirkelform i nederdelen. Lockhällens ryggås artikuleras med en repstav, medan övriga kanter har enklare

67 Ståhle & Stahre 1992:223f.

68 Ljunggren 1930:9f; 1931:242f; Carlsson 1968:21ff; HL:10.

69 Salvén 1939; Bengtsén 1975:46.

70 Salvén 1939:71f; Uppgifter från medeltids- och huvudkatalogerna i SHM (Historiska museet/ Sök i samlingarna/ Holm, 9 november 2010).

rundstavar. Både kantsten och lockhäll får sägas vara välbevarade, utan några mer betydande skador.

Runtexten på gavelstenens lyder: ”hiar : (lig)ær : ennar : arnbjornar : sun : guþ”, vilket kan läsas som ”Här ligger Enar, Arnbjörns son. Gud”. Avbrottet efter ordet Gud antyder att inskriften förmodligen har fortsatt med en böneformel på den andra, ej påträffade gavelhällen.⁷¹ Inskriften faller således väl in med monumentets förmodade funktion av gravminne.

I *Danmarks runeinskrifter* bedöms runinskriften höra hemma i äldre medeltid, ca. 1100–ca. 1350, medan föremålets funktion och romanska stilkarakteristik snävar in dateringen till omkring 1150–1250.⁷² Ljunggren vill på grundval av runor och ordformer datera stenen till 1200-talet, närmare bestämt dess mitt eller dess senare hälft,⁷³ en datering som också Erik Salvén anslutit sig till.⁷⁴ Sölve Gardell anför korset på Holm-stenen som exempel på senmissionens (o. 1060 - o. 1130) dekor,⁷⁵ men detta får förmodligen ses som en alltför tidig datering. Inte minst monumentets romanska dekorelement, den franska liljan och repstaven, talar starkt för att monumentet hör hemma i perioden 1150–1300.

En påminnelse om Jerusalem

Det finns inga uppenbara stilmässiga paralleller till gravmonumentet i Holm, även om romanska gravkistor med sidohällar förekommer på många andra håll. Ett område som är relativt rikt på denna typ av monument är Västergötland. Där förekommer både kistformade lockhällar samt tre- och femledade gravmonument. I Husaby har flera dylika monument bevarats, bl.a. ett par femledade monument med locksten med trefasad ovsida, sidostenar och gavelstenar med korsformad oandel. Delar av liknande flerledade monument har även bevarats från exempelvis Hovby, Lindärva, Saleby och Västerplana. Det finns också tredelade monument med plan lockhäll och fyrsidiga sidohällar som det från Hällstad. Även om det finns vissa likheter på ett generellt plan mellan de västgötska monumenten och det i Holm är skillnaderna betydande. Materialet i de västgötska monumenten är sandsten från platåbergen,⁷⁶ medan monumentet i Holm har tillverkats av granit/gnejs. Detta får också konsekvenser för utsmyckningen. Den lättbearbetade västgötska sandstenen har möjliggjort en mer reliefbetonad dekor, medan det hårda stenmaterialet i det halländska monumentet

71 Ljunggren 1930:10; 1931:244; Salvén 1939:72; Jacobsen & Moltke 1942:396.

72 Jacobsen & Moltke 1942:396, 846, 1030f.

73 Ljunggren 1930:10; 1931:244.

74 Salvén 1939:72.

75 Gardell 1945:82f.

76 Dahlberg 1998:128.

Figur 8. Tidigmedeltida gravmonument vid Vapnö kyrkogård med liggande håll och resta stenar i kortändarna. Figur: Hofberg 1877:77.

riationsrikedom är påfallande. Sammantaget bör det därför knappast vara fråga om någon närmare samhörighet mellan Holm-monumentet och de västgötska gravvårdarna präglade av ett romanskt formspråk och inkorporerar typiska formelement som repstavar, stavkors och liljeornament, men skillnaderna i komposition och variationsrikedom är påfallande. Sammantaget bör det därför knappast vara fråga om någon närmare samhörighet mellan Holm-monumentet och de västgötska tidigmedeltida gravmonumenten.

Erik Salvén har hävdade att gravtypen sannolikt invandrat från Skåne-Danmark, "enär typen där synes vara vanlig".⁷⁷ Salvén utvecklar inte sin argumentation vidare, men det skånska material som han sannolikt primärt har haft i åtanke är den grupp av tidigmedeltida gravmonument som bevarats i trakterna kring Ringsjön. På exempelvis Bosjöklösters kyrkogård samt på kyrkogårdarna i Stehag, Bosarp och Hög bevaras flera enkla eller dubbla stående hållar med rundad ovsida, somliga med tillhörande täckhällar.⁷⁸ Norr om detta område, i Hästveda, har en enkel stående gravhäll med runinskrift bevarats (DR 350). Det finns uppgifter från mitten av 1800-talet som antyder att denna typ av gravmonument också kan ha förekommit i trakterna av Holm. Brusewitz gjorde nämligen på sin resa genom södra Halland år 1858 följande iakttagelse på grannsocknen Vapnös kyrkogård: "Somliga grafvar består här af en sten vid hufvudet och en vid fötterna, med en jordupphöjning emellan. Ja, jag såg en som mellan dessa tvenne uppståndare hade en liggande sten, tydligen hänvisande till uråldriga tider"⁷⁹ (fig 8).

Vad gäller den danska anknytningen som Salvén ansett sig se, torde detta i huvudsak grunda sig på materialet (granit/gnejs) samt ornamentikens karaktär. Några exakta paralleller har emellertid inte bevarats, även om det dubbla gravmonumentet i Sjørring (Thisted amt) med sina sadeltakformade täckhällar och korsförsedda sidohällar kommer i närheten. Här återfinns också motiv som repstaven, vilket är ett ofta förekommande element på danska gravmonument (såväl som på dopfuntar). Liljeornament förekommer också på gravstenar (t.ex. på gravstenar från Lyngby (Randers amt), Oure (Svendborg amt), Rynkeby (Odense amt) och Ubbby (Holbæk amt), men är mindre vanliga. Den sammantagna bedömningen är därför att det tycks finnas fog för en anknytning till de skånska, och kanske i synnerhet de danska, områdena.

Även om gravmonumentet i Holm kan ge ett förhållandevis anspråkslöst intryck måste den som utförde monumentet ha haft breda färdigheter. För att bearbeta

⁷⁷ Salvén 1939:72.

⁷⁸ M. Karlsson, sockenprojektpublicationen. (s 62f)

⁷⁹ Brusewitz 1952:40. Denna grav omtalas även av Herman Hofberg 1877:77.

det hårda materialet till en så precis och jämn form krävs goda erfarenheter i stenhuggeri, och det har även behövts kännedom om komposition och romanikens formspråk. Vidare, om inskriften har gjorts vid samma tillfälle, visar den också på kunskaper om skriftlig framställning. Att monumentet i Holm är unikt i Halland har länge varit känt, men jag vill hävda att det också är ovanligt i ett större perspektiv.

Ett av skälen till detta är monumentets ikonografiska gestaltning. De båda hållarna har en sparsmakad ornamentik som egentligen endast omfattar två symboler: den franska liljan (*fleur-de-lis*), som förekommer sex gånger på täckhällen och en gång på sidohällen, och patriarkalkorset, som finns på sidohällen. *Fleur-de-lis*-motivet förekommer i den romanska konsten i många sammanhang, bland annat i gravkonsten. Den kan symbolisera treenigheten såväl som jungfru Maria, och vid denna tid hade den också kommit att förknippas med det franska kungahuset som heraldisk symbol. Det andra elementet, korset, är vanligt på gravvårdar, där det ofta förekommer i former som stavkors, kryckkors och korsade kors. Den variant som förekommer på Holm-monumentet kallas patriarkalkors och har två korsarmar där den övre är kortare. Formen syftar på Jesu kors med dess tillhörande inskriftsplatta. Formen är känd i Norden på 1100-talet men förefaller ändå vara tämligen ovanlig i den skandinaviska stenkonsten. Historikern Nikolas Jaspert har undersökt en grupp relikkors från 1100-talet med patriarkalkorsets form, som tillverkats i Jerusalem. Han menar att de har förts till Västeuropa genom förmedling av den Heliga Gravens orden av regulära korherrar i Jerusalem, vilka använde denna speciella korsform som kännemärke.⁸⁰ Patriarkalkorset torde därför mer eller mindre direkt associera till Jerusalem, och det är inte en alltför djärv tanke att se korsformens spridning och ökade popularitet i Europa vid denna tid som sammanhörande med korstågen.⁸¹ När det gäller korståg till Jerusalem är det kanske framför allt det tredje korståget (1189-1192) som är av intresse, eftersom det här finns historiska belägg för närvaron av en dansk kontingent. Korståget predikades i Danmark 1187 och en grupp danska stormän tog då korset och genomförde en strapatsrik resa till det heliga landet. Korståget leddes gemensamt av tre västeuropeiska monarker: den tysk-romerske kejsaren Fredrik I Barbarossa, kung Filip II August av Frankrike och kung Rikard I Lejonhjärta av England, men Fredrik Barbarossa omkom 1190 och Philip II lämnade det heliga landet 1191.⁸² Det framgår emellertid av historiska källor att danskar och nordbor, både åren före och efter denna spe-

80 Jaspert 2001:232, 257ff.

81 Jfr. Stephan Borgehammar, personligt brev, 2011-03-21.

82 Teoretiskt sett skulle *fleur-de-lis*-motivet på Holm-stenen möjligen kunna syfta på mer konkreta kontakter mellan Danmark och Frankrike, men detta är endast en möjlig hypotes. Att sådana kontakter existerade framgår av att Filip II efter hemkomsten från det heliga landet år 1193 ingick ett ovanligt misslyckat äktenskap med den danske kungen Valdemar I:s dotter Ingeborg.

cifika danska insats, sökt sig till det heliga landet för att strida för mot Saladin.⁸³ Det är därför inte otänkbart att monumentet från Holm kan ha anknytning till korstågsverksamhet i det heliga landet.

Getingestenen

Getingestenen, (DR 355, fornlämning Getinge 53:1) satt i mitten av 1600-talet inmurad utvändigt i kyrkans sydöstra del, där den också satt kvar år 1735 när den avritades av G. Biurman. Stenen skall därefter, på 1740-talet eller strax därefter, ha tagits ut i samband med en lagning av väggen. Det upptäcktes då att det också fanns en runinskrift på stenens baksida. Lydelsen av denna inskrift gick tidigt förlorad, men kunskapen om den bevarades.⁸⁴ Landsantikvarien Erik Salvén gjorde därför 1937 en hemställan till riksantikvarien om att stenen skulle tas fram och undersökas, vilket också skedde. Efter denna undersökning ställdes stenen upp i kyrkans vapenhus, där den ännu står.⁸⁵

Stenen är av rödaktig granit och har en långsmal form med parallella sidor. Den uppvisar åtskilliga skador. Runsidan har en del slitage- och ytskador, men

Figur 9. Biurmans avbildning av Getingestenen 1735.

83 Harrison 2005:155ff; Wibeck 2005:182ff.

84 Richardson 1987:188f.

85 Salvén 1938.

Figur 10. *Getingestenen. Foto: Ing-Marie Nilsson.*

den mest betydande defekten är att stenens ena kortände har slagits av. När detta skett är oklart, men Biurmans kopparstick från 1735 visar en sten med rundad kortsida.⁸⁶ Detta kan indikera att stenen fått skadan senare, möjligen i samband

⁸⁶ Richardson 1987, tab XXI.

med att den togs ut i mitten av 1700-talet. I sitt nuvarande skick är stenen 1,55 m lång. Den är 0,47 – 0,53 m bred och 0,19 – 0,29 m tjock. När stenen togs fram på 1930-talet kunde man konstatera att den inte enbart var tillhuggen på runsidan. Även långsidorna var finhuggna och undersidan hade en grov behuggning.

När det gäller Getingestenen är det i hög grad de figurativa elementen som drar uppmärksamheten till sig. Bland dessa finns en palmettliknande blomma, ett par kors (där ett är inskrivet i en cirkel) samt ett triquetra-ornament. Det finns också ett par djurfigurer: en liten fågel och en större gestalt med hundliknande fysionomi. Ovensidan inramas på båda långsidorna av repstavar, och på den ena långsidan finns en mycket oregelbunden flikdekor. På ovensidan finns två separata runrader. De är inte jämna och runornas höjd och riktning varierar. Texten löper delvis på snedden över stenen. Både runraderna och den figurativa utsmyckningen förekommer således huller om buller, till synes utan synbar ordning. Utsmyckningen är också oregelbunden och ojämn, och ger intryck av att vara utförd av någon som knappast var expert på området.

Getingestensens runinskrift är den mest svårtolkade av de halländska runinskrifterna. Detta återspeglas i äldre beskrivningar, där man utläst mycket märkliga, och fullständigt felaktiga, ting ur runraderna.⁸⁷ Runskriften på framsidan är svårläst, eftersom texten är både är nött och fragmentarisk. Den har också löpt i en båge runt den del av stenens kortsida som nu är bortbruten. Det som bevaras av denna runrad kan emellertid utläsas: ”rantr : [lit] : ræisa : st[a]in : þ...æ [i]”, vilket tolkats som ”Rander lät resa denna sten”.⁸⁸ Efter detta finns ytterligare tecken som inte bevarats tillräckligt väl för att kunna tolkas.⁸⁹ Inskriften på baksidan är kortare och relativt enkel att tyda. Den lyder: ”æinar : iok : ru...”, dvs. ”Einar högg ru(norna)”. Texten berättar alltså att stenen rests till minne av en man vid namn Rander. Inskriften kan ha avslutats antingen med en uppgift om vem eller vilka som har låtit tillverka stenen eller en böneformel. Den figurativa utsmyckningen med kors, triquetra och fågelfigur indikerar att stenen har haft en kristen anknytning.

Det finns olika uppfattningar om huruvida stenen varit rest eller lagd. I *Danmarks runeindskrifter* hävdas att den bör ha varit rest, och som argument för detta anförs inskriftens lydelse, samt att baksidans text i annat fall inte skulle vara synlig. Ett annat argument som anförts är stenens form med en tjockare och en tunnare ände.⁹⁰ Även Rune Palm har gjort bedömningen att stenen

87 Runraden i normaliserad form hos Richardson: ”Ronir tani raitadan i funa girdi asallar berkiout fori Haidvina kunu” (Richardson 1987:189, samma tolkning återges även av Bexell och i 1830 års inventering (Bexell 1923:141; Ljunggren 1938:229).

88 Ljunggren 1938; Jacobsen & Moltke 1942:398.

89 K. G. Ljunggren vill läsa tecknen som ytterligare en ristarsignatur, ”högg Einar”, en tolkning som emellertid underkänns av Jacobsen & Moltke (Ljunggren 1938:48f; Jacobsen & Moltke 1942:398).

90 Jacobsen & Moltke 1942:397f, 815.

varit rest.⁹¹ K. G. Ljunggren har emellertid ansett att stenen bör ha varit lagd, eftersom baksidan annars borde ha varit mer finhuggen. Baksidans runrad vill han uppfatta som en provhuggning som inte varit menad att synas.⁹² Även Erik Salvén har ansett att hällen bör ha varit lagd, med argumentet att om den varit rest skulle en betydande del av dekoren ha varit dold i marken. Han vill i stället uppfatta stenen som en lockhäll i ett större gravmonument liknande det i Holm, där den flankerats av numera försvunna gavelhällar. Detta skulle göra inskriftens tal om en ”rest sten” mera rimligt, men en invändning mot denna tolkning är stenens form.⁹³ Stenens ena kortände, den tjockare ”palmettändan” är jämn och välhuggen, men den andra änden är så kraftigt skadad att dess form inte längre kan avgöras. Om man skall tro Bjurmans kopparstick var emellertid denna kortände rundad, vilket i så fall skulle innebära en dålig anpassning till en gavelhäll.⁹⁴ Min bedömning är att stenen har en tydligt kistliknande form och för att hela ornamentiken ska vara synlig så bör den ha varit lagd på marken. Det mest sannolika är kanske att den lagts som en solitär gravsten, utan gavelhällar.

Även föremålets ålder har diskuterats. Sölve Gardell har anfört Getingestenen triskelornament som exempel på senmissionens ornamentik, och placerar därför stenen i perioden o. 1060 - o. 1130, en datering som Erik Salvén har föreslagit.⁹⁵ I *Danmarks runeindskrifter* dateras däremot stenen till medeltid, dvs. perioden ca. 1100–ca. 1350.⁹⁶ K.G. Ljunggren har hävdad att språk- och runformer visserligen är av 1100–1200-talstyp, men att stenens form och ornamentik visar på en datering efter år 1200, snarare fram mot dess senare hälft.⁹⁷ I likhet med Ljunggren anser jag att ornamentiken har en klart romansk karaktär med typiska formelement som repstav och palmett. Av denna anledning framstår en datering till senare delen av 1100-talet eller 1200-talet som rimlig.

Enligt en inventarieförteckning från 1830 skall det ha funnits en ytterligare runsten i Getinge. Stenen gick förlorad i samband med kyrkans ombyggnad detta år, då det gamla vapenhuset revs och kyrkan förlängdes österut. Stenen skall tidigare ha legat i vapenhuset, men uppges nu sitta inmurad i den nybyggda muren på den södra sidan. Stenens läge är emellertid inte närmare känt. I inventarieprotokollet finns dock en avskrift som Ljunggren har tolkat som ”[æin] ar iok”, dvs. Enar högg (runorna).⁹⁸ Det skulle således kunna finnas indikationer på att en runristare vid namn Einar varit verksam i Getinge vid två tillfällen.

91 Palm 1992:129.

92 Ljunggren 1938:50ff.

93 Salvén 1938.

94 Salvén anför som argument för att Getingestenen haft gavelhällar att föremålet haft ”omsorgsfullt planhuggna kortsidor” (Salvén 1938:56), ett påstående som enligt min bedömning inte kan anses stämma.

95 Salvén 1938:56; Gardell 1945:83.

96 Jacobsen & Moltke 1942:398, 1030, 1039.

97 Ljunggren 1931: 235; 1938:51f.

98 Ljunggren 1931:229f, 1938:53, jfr även Jacobsen & Moltke 1941:399.

Meningsfulla missförstånd

Getingestenen är utan tvekan det mest oortodoxa av de halländska runmonumenten. Jacobsen & Moltke har gjort gällande att språkformer såväl som ornamentik indikerar att stenen haft samband med svenskt snarare än danskt område.⁹⁹ När det gäller ornamentiken hänvisar man specifikt till släktskap med de delvis runristade stenarna i småländska Skatelöv (Sm 6),¹⁰⁰ som också är försedda med fabeldjursfigurer. Anknnytning får dock enligt min bedömning ses som synnerligen tveksam då djurfigurerna på Skatelövsstenarna är kompakta och har omisskännligt romanska former,¹⁰¹ medan den i Getinge är utdragen och mer leder tankarna till missförstådd fornnordisk djurornamentik. Getingestens dekor är unik i sitt slag och det är därför mycket svårt, och kanske rent av vilseledande, att enbart på denna grundval diskutera närmare anknnytning till något specifikt område.

På Getingestenen har en rad olika dekorelement blandats med runrader och arrangerats till synes utan egentlig ordning, något som försvårar en närmare analys av föremålets ikonografi. Korset har sin givna kristna symbolik och triquetran är en treenighetssymbol. Fågeln symboliserar den helige ande, eller, speciellt i gravkontexter, den avlidnes själ. Allt detta är förväntade inslag på en kristen gravsten. Andra element, främst då den framträdande djurfiguren, har en alltför obestämd gestaltning för att kunna tolkas. Sammantaget ger föremålet, både i stilmässig och i symbolisk bemärkelse, ett eklektiskt intryck.

Vad som är särskilt intresseväckande med detta föremål är emellertid inte ornamentiken i sig, utan kontrasten mellan form och dekor. Även om föremålet idag är delvis skadat, visar det prov på regelbundna proportioner och ett habilt stenhuggeriarbete. Dekoren präglas å andra sidan av rörig komposition, oklart gestaltade motiv och muterande former, dvs. element som börjar på ett sätt och slutar på ett annat, som t.ex. djurfiguren och flikornamenten på ena långsidan. Uttryckt på modernt vardagsspråk skulle vi säga att föremålets ornamentik ger ett "slarvigt" intryck. Det är emellertid tydligt att den som utförde ornamentiken hade viss kännedom om romanikens formspråk. Föremålet uppvisar typiskt romanska element som repstaven och den palmettliknande blomman, men återgivet i fri form, nästan som om de avbildats ur minnet. Likaså hade runristaren Einar inte bara kunskaper i runskrift utan också i hur minnesformler borde formuleras. En av de allra vanligaste inskrifterna på vikingatida runstenar är formuleringen "reisa stein", och detta skulle kunna vara en anledning till att den också brukats i Getinge, där det får ses som högst osäkert om stenen verkligen

99 Jacobsen & Moltke 1942:815.

100 Jacobsen & Moltke 1942:398.

101 Kinander 1935:47f, Pl. VI; Ullén 2008: 86f.

varit rest.¹⁰² Även när det gäller runinskriften kan det alltså vara relevant att tala om ett slags halvförståelse: man är bekant med själva konceptet, men har (möjligen) missförstått dess korrekta användning. Det är just detta faktum som gör monumentet så intressant. Det visar på ett aktivt förhållningssätt hos dess skapare, som tagit intryck av externa influenser, inkorporerat vissa element och förkastat andra, och därefter omstöpt dem i en helt egen form. Resultatet blir ett alldeles nytt uttryck, ett unikum, som en medveten aktör skapat genom att aktivt kompilera och omtolka utvalda element.

Monument för själens frälsning

Alla halländska runmonument innehåller kristna inslag. På Vapnö-, Kvibille- och Holm-stenarna finns inskrifter med kristet innehåll, och Getingestenen har en kristet präglad ornamentik. Tre av de halländska stenarna innehåller också själaformler: ”Gud hjälpe” på Kvibillestenen, ”Kristus hjälpe” på Vapnöstenen och på Holmstenen det ensamma ordet ”Gud”. I det danska runstensskicket är denna typ av själaformler mindre vanliga. De förekommer på Nordjylland men har sin främsta utbredning på Bornholm, där varannan sten har en sådan formel. I Sverige har i genomsnitt mellan 20 % och 30 % av minnesstenarna haft förbönsinskrifter, utom i Götalandskapen, där andelen är väsentligt lägre.¹⁰³ Kvibille- och Vapnöstenarna har båda en böneformel där ordet själ ingår. Detta ord skrivs på olika sätt i skilda delar av Skandinavien, något som i sin tur har ansetts bero på kontakter med olika språkområden. Former som *sel* och *sil* har bedömts återgå på frisiska och nordtyska ordformer, medan *sal*, *saul* och *sol* i stället har härletts till engelska ordformer.¹⁰⁴ De tysk-frisiska formerna dominerar i Danmark, medan de engelska överväger i Norge och Mellansverige. I övriga svenska landskap förekommer båda formerna.¹⁰⁵ I Halland förekommer varianterna *sol* (Kvibille) och *saul* (Vapnö), vilket gör att de skiljer sig från det danska mönstret och mer liknar det svenska. Detta har tolkats som en indikation på att de halländska runstenarna influerats från svenskt område.¹⁰⁶

Ur runologiskt perspektiv intar de fåtaliga halländska runmonumenten en särställning genom att de inte kan knytas till någon specifik tradition. Det finns

102 Marco Bianchi har noterat att icke-lexikala inskrifter, dvs. inskrifter utan språkligt innehåll, i Uppland ofta imiterat vanliga ord som ”ræisa” och ”stæinn” (Bianchi 2010:227).

103 Jacobsen & Moltke 1942:991f; Palm 1992:155f, 160ff.

104 Brate 1893; Segelberg 1983:52.

105 Jacobsen & Moltke 1942:709f; Segelberg 1983:52.

106 Ljunggren 1931:236, 241, 245f; Jacobsen & Moltke 1942:395ff, 810. Palm har genom att studera den geografiska spridningen av olika språkformer formulerat ett nordligt utbredningsområde, omfattande östra Mellansverige, Öland och Gotland samt Norge, och ett sydligt, omfattande Danmark, Skåneland och Västsverige (Palm 1988).

språkformer som förbinder vissa monument med det svenska området, böneformler och runstensformer som leder tankarna till Bornholm, och stilmässiga uttryck som antyder förbindelser med Danmark väster om Öresund (Holmmonumentet). Monumentbeståndet är således på intet sätt homogent. Runstenar har inte sällan använts för att belysa kristnandeprocessen, men det är enligt mitt förmenande mycket tveksamt de halländska runmonumenten har mycket att bidra med i en sådan diskussion. De kristna böneformlerna skulle visserligen kunna tolkas som att kristendomen varit relativt ny i området när monumenten tillkom, men med tanke på monumentens generellt sett sena, övervägande medeltida dateringar finner jag detta osannolikt. Jag vill i stället uppfatta de kristna inslagen som sammanhörande med monumentens unika karaktär. I Halland fanns det ingen etablerad runstenstradition som man kunde referera till och bygga vidare på. Monumenten representerade något helt nytt i lokalsamfundet, vilket kan ha inneburit att deras funktion och syfte behövde tydliggöras. Formuleringarna på stenarna förklarade att det var fråga om monument till åminnelse av döda kristna.

Runstenar och kyrkor

Tre av de halländska runristade monumenten, de i Kvibille, Holm och Getinge, har samband med kyrkor. Som nämnts inledningsvis har det framställts olika hypoteser kring varför så många runstenar påträffats i anslutning till kyrkor. När det gäller de halländska monumenten vill jag hävda att det mesta talar för att de ursprungligen rests på kristna gravplatser och/eller i anslutning till kyrkor. Det starkaste argumentet för detta är att det av monumentens form och inskrifter framgår att det är fråga om gravminnen. I Kvibille omtalar runtexten att stenen lagts över en avliden person. Det är tänkbart att denna sten, som ansetts vara den äldsta av de kyrkoanknutna runmonumenten, kan ha tillkommit före byggandet av den medeltida stenkyrkan. Den runristade gravstenen kan då ha lagts på en kyrkogård som tillhört en äldre träkyrka. Att också Holmmonumentet varit ett gravminne framgår implicit av dess inskrift, och understryks av monumentets form. Föremålets romanska karaktär indikerar att det bör ha tillkommit under samma generella tidsperiod som kyrkan, men relationen mellan kyrka och gravsten låter sig inte preciseras närmare än så. Gravmonumentets utformning vittnar om närvaron av en skicklig stenhuggare, vars kompetens kan ha kommit till användning även när det gäller uppförandet av stenkyrkan, men får förbli en hypotes. När det gäller Getinge-stenen finns det så många osäkerhetsfaktorer, inte minst när det gäller stenens datering, att föremålets relation till kyrkan knappast kan bedömas.

Samtliga runmonument har emellertid vid någon tidpunkt flyttats från sina ursprungliga platser eftersom de påträffats inmurade i stenkyrkor. Det finns ingen kunskap om när detta skett; det enda som kan sägas med säkerhet är att det måste ha hänt före 1600-talet.

Med en sådan osäker tidsbestämning blir det också ytterst svårt att förhålla sig till frågan varför stenarna murats in. Att de placerats med runsidan synlig skulle kunna indikera att föremålen värderats och respekterats, kanske med hänsyn det symboliska innehållet, men det kan heller inte uteslutas att åtgärderna skett av mer pragmatiska skäl. Man kan dock märka en viss pietet när det gäller den eftermedeltida hanteringen av runstenarna. Detta beror inte på att stenarna utgjort medeltida kristna gravmonument, utan att de i egenskap av runstenar meriterade antikvariskt intresse och även hade ett visst lagstadgat skydd. Detta framgår tydligt av behandlingen av monumentet i Holm. Där blev hanteringen av runstenshällen föremål för antikvariska åtgärder redan på 1600-talet, medan den icke runskriftförsedda täckhällen så sent som år 1874 användes som byggnadsmaterial när en äldre dörröppning skulle sättas igen.

Makt och minne

I forskningen har runstenar ofta förknippats med makt och minne, och detta är perspektiv som jag anser faller väl in med de halländska monumenten.¹⁰⁷ Tre aspekter är särskilt intressanta i sammanhanget: budskapet, språket och det fysiska uttrycket. De halländska runinskrifterna är tämligen kortfattade och de personer som omtalas nämns inte med några titlar. Trots detta är det tydligt att det finns en maktaspekt med i bilden. När det gäller stenarna i Vapnö, Kvibille och Getinge nämns nämligen inte enbart den person till vars åminnelse monumenten rests vid namn, utan också den eller de som låtit utföra desamma. För det efterlevande samhället i stort, och inte minst för den som kunde göra anspråk på en nära och arvsberättigande relation till en avliden mäktig person, har detta varit betydelsefull information. Inskrifterna torde därför kunna ses som uttryck för en form av manifesterad maktöverföring. Förmodligen har denna maktöverlämning även haft en dynastisk funktion, syftande till att transferera auktoritet från en generation till en annan.

Den andra aspekten rör språket. Vi känner inte till vilken spridning runskriften hade i Halland vid denna tid eller hur stor den allmänna kunskapen om densamma var, men det finns ingen anledning att förmoda att den skulle ha varit avsevärt lägre än i andra områden. Det vi dock kan säga med visshet är att runinskrifter på sten har varit mycket varit sällsynta i Halland, och detta

¹⁰⁷ Jfr liknande uppfattning hos Rosén 2000:30; 2004:326.

är signifikant. Det innebär att de få som faktiskt existerar, representerar något tämligen speciellt. Detta gör att själva det språkliga mediet, runinskriften på sten, fyller viktig en funktion som bärare av ett budskap förknippat med prestige. Av samma skäl har även den fysiska formen, monumentet i sig, varit betydelsebärande. Eftersom runstenar och monumentala gravvårdar från vikingatid och äldre medeltid är så ovanliga i Halland, får de som finns en större symbolisk tyngd enbart genom sin sällsynthet, det unika uttrycket. Den huggna och skulpterade stenen bidrar därmed till att befästa handlingens prestigemässiga konnotationer. Sammantaget vill jag se uppförandet av dessa monument som handlingar förknippade med hågkomst och prestige. Att offentligt ära och befästa minnet av en framgångsrik föregångare kan ha varit ett sätt att bekräfta arvsrätt och sanktionera en maktställning.

Orsak och verkan

Detta besvarar dock inte frågan varför monumenten tillkommit i ett avgränsat område under en begränsad tidsrymd. För att förklara denna typ av situationer eller anomalier tillgrips inte sällan något som skulle kunna benämnas ”krismodellen”. Enligt denna hypotes söks motivet till varför ett specifikt fenomen dyker upp i en avgränsad historisk och geografisk kontext i att det aktuella samfundet konfronterats med någon form av social stress, t.ex. i form av ett yttre eller inre hot. När det gäller runstenar och tidigmedeltida gravmonument har denna modell fått stort genomslag.¹⁰⁸ Även om det halländska materialet är litet och relativt svårbedömt, anser jag att det finns anledning att pröva denna hypotes, samtidigt som det är viktigt att resonemanget balanseras och nyanseras.

Jag vill uppfatta den danska kungamaktens etablering och expansion i Halland som ett grundläggande yttre motiv för den första fasen av monumentresande. Formerna och de kronologiska ramarna för kungamaktens etablering i landskapet är frågor som ännu är omtvistade.¹⁰⁹ Det bör dock ha inträffat någon gång under loppet av 1000- eller 1100-talen, dvs. den tidsperiod då de äldsta runristade monumenten tillkommit. Det framgår av kung Valdemars jordebok att kungen hade betydande ekonomiska intressen i Halmstadsområdet. I Kungalevslistan omtalas exempelvis Halmstad med tilliggande gods,¹¹⁰ och i Hallandslistan nämns förutom kungsgården Halmstad även kungliga egendomar i Harplinge och Biskopstorp (i Harplinge respektive Kvibille socknar).¹¹¹

¹⁰⁸ T.ex. Randsborg 1980:32ff; Neill & Lundberg 1994; B. Sawyer 1991:106ff; 2000:146ff; Sawyer & Sawyer 2000:14ff.

¹⁰⁹ Anders Andréén har exempelvis hävdad att kungalevsorganisationen införts omkring 1020, medan Anna Lihammer gjort gällande att den kommit tillstånd först en bit in på 1100-talet (Andréén 1983; Lihammer 2007).

¹¹⁰ KVJ 1:29.

¹¹¹ KVJ 1:36.

Kungamaktens ekonomiska och maktpolitiska intressen kan alltså ha varit en utlösande faktor som föranlett lokala elitgrupper på Halmstadslätten att manifesteras social status genom monumentresande.

Man kan då göra den kritiska invändningen att om kungamakten verkligen haft en sådan inverkan, borde samma reaktion ha uppkommit på andra ställen, eftersom kungamakten kan antas ha haft motsvarande inflytande också på andra håll i Halland. Det vill säga att i analoga historiska och sociala kontexter bör ett givet yttre stimuli producera ett likartat resultat. Detta kan bemötas på två sätt. Å ena sidan kan specifika led i den antagna premissen ifrågasättas. Vi kan således inte utesluta att kungamakten verkat på olika sätt i olika delar av landskapet, och det kan heller inte förutsättas att de lokala förutsättningarna när det gäller reception varit överensstämmande. Å andra sidan kan den teoretiska premissen i sig ifrågasättas. I stället för en strukturell modell kan man applicera ett mer handlingsteoretiskt informerat tänkande. Detta innebär att man betraktar monumenten inte som delar i ett system, utan som skapade av människor med personliga bevekelsegrunder. Det vill säga att individens handlingar ses som förankrade i, men inte bestämda av, de förutsättningar som rått i en specifik social situation. Man sätter då den enskilde monumentresaren i centrum, och handlingen ses som ett kombinerat resultat av dennes individuella bakgrund och erfarenheter, ambitioner och motiv. Detta är emellertid aspekter som svårigen låter sig studeras arkeologiskt. Det enda vi någon mån kan teoretisera kring är handlingens yttre förutsättningar. Jag vill då hävda att kungamaktens etablering kan ha satt lokala elitgrupper i Halmstadsområdet under press. Traditionella maktpositioner kan ha ifrågasatts och omförhandlats, vilket bidragit till att skapa en atmosfär där enskilda individer valt att uppföra den här typen av maktmanifesterande monument.

Det är också viktigt att uppmärksamma handlingens följder. Resandet av det första monumentet får konsekvenser för vad som händer sedan. Bara genom sin existens utövar monumentet ett inflytande på de personer som tar del av det, och detta kan bestå i allt från beundran och konkurrenslust till likgiltighet och avståndstagande. I Halmstadsområdet ligger samtliga monument utmed den viktiga nord-sydliga vägsträckningen på kustslätten, ett faktum som ytterligare bör ha underlättat kunskapsspridningen. Genom sin rumsliga närhet ”kommunicerar” monumenten med varandra. De refererar till, och relaterar till, varandra. För att en liten isolerad grupp av monument såsom runstensgruppen vid Halmstad skall uppstå, kan alltså det första monumentet ha spelat en avgörande roll. Detta monument, om det nu är Kvibillestenen eller Vapnöstenen, kan således ha sporrat till uppkomsten av de andra, och utvecklingen har på så sätt fått skjuts genom en egen, inre dynamik.

Värdet av variation

Frågan är då varför man valt så olika former av monument? Man skulle snarare vänta sig att efterföljande monumentresare skulle välja att anknyta till redan existerande former, och på så sätt bidra till skapandet av en gemensam tradition. Det finns åtskilliga exempel på hur dylika traditioner uppkommit inom olika geografiska områden under begränsade tidsperioder, exempelvis de senvikingatida runstenarna i Mälardalen, Eskilstunakistorna i Götalandskapen och Mälardalen och liljestenarna i Västergötland. De halländska runstenarna är inte del av någon sådan regional formtradition, och de relaterar inte heller till något större sammanhang. De representerar i stället var sitt eget, helt självständigt, uttryck.

Jag vill tolka detta som att de som låtit tillverka monumenten strävat efter att framhålla något nytt i förhållande till vad som fanns tidigare. De olika objekten skapar associativa anknytningar åt vitt skilda håll. Det är monument som syftar till positionering, inte till konformism. Jag har i det föregående gjort vissa försök att teoretisera kring hur dessa olika specifika sammanhang kan ha tett sig. När det gäller Vapnö-stenen har en möjlig association till vikingafärder i västerled nämnts, beträffande Kvibillestenen har eventuella förbindelser med en kunglig organisationsstruktur diskuterats, och när det gäller Holm-monumentet har korstågs- och Jerusalems-symboliken lyfts fram. Alla dessa olika uttryck skulle kunna ses som led i en argumentation, syftande till att stärka en individs eller en grupps pretentioner på social makt. Införandet av nya, positivt laddade element skulle alltså kunna uppfattas som individuella strategier att förhandla och befästa samhällelig status.

Detta får i sin tur konsekvenser för synen på det halländska samhället i övergången mellan vikingatid och medeltid. För att idén om det nya som prestige-symbol skall fungera, krävs nämligen att samhället i sig var positivt inställt till innovationer, det vill säga att det fanns ett intresse av att ta till sig element utifrån. Jag anser därför att runstensmaterialet, litet och bräckligt som det visserligen är, ändå pekar i riktning mot att Halmstadsområdet under den aktuella perioden varit ett framstegsbejakande samfund, ett samhälle statt i förändring, där nya impulser av olika slag haft möjlighet att vinna insteg.

Detta samhälle i rörelse framskyftar också i en annan aspekt av runstensmaterialet. De runristade monumenten saknar nämligen inte bara förbindelse *tillbaka* till en befintlig tradition, de gav heller inte *upphov* till någon sådan. Detta tycks indikera att det varit fråga om relativt instabila strukturer, där det inte fanns möjlighet till, eller intresse av, att bygga vidare på traditioner från

förr. Därför uppkom det aldrig några imiterade eller parafraaserade monument, utan de som fanns förblev solitära. De var resultat av specifika historiska och sociala omständigheter, och det förelåg uppenbarligen inte i ett senare skede något behov av formelmässig upprepning. Vad detta kan bero på kan man endast spekulera i. Kanske var efterföljarna, de personer eller grupper som skulle ha kunnat vidareföra traditionen, etablerade i sina positioner och därför inte hade incitament till ytterligare markeringar, men det är också tänkbart att de var utmanövrerade.

Universella budskap i lokal kontext

De halländska runristade monumenten har sedan lång tid tillbaka intagit en synnerligen blygsam roll i runstensforskningen. De inkluderas ibland i översikter och sammanställningar, men de bereds sällan någon plats i själva analysen.¹¹² Sett ur ett runologiskt perspektiv är detta i viss mån förståeligt. Det blygsamma och tämligen aparta halländska materialet bidrar förmodligen inte med särskilt mycket när det gäller exempelvis studier av språkformer, runstenstilar och monumentgrupper. Materialet har helt enkelt mycket lite att tillföra i en diskussion kring de frågeställningar som hittills huvudsakligen har dominerat runstensforskningen. Men detta har också fått till följd att materialets potential till stora delar förbisätts, och det har förblivit outnyttjat. I denna framställning har de enskilda runstenarna studerats både som objekt och i relation till sin regionala kontext. Genom att ta detta som utgångspunkt, menar jag att man åtminstone kan börja närma sig en bättre förståelse av dessa märkliga monument.

English summary

This chapter deals with the four stone monuments with runic inscriptions that have been preserved from Halland. The rune-stones are all located in close proximity to one-another on the coastal plain north of Halmstad. Why are there so few runic monuments from Halland, and why do they have such an uneven distribution? These are the main questions that are being addressed in this study. After a research historical overview, describing the main themes of rune-stone studies, each individual Hallandic monument is described and analyzed in some detail. The rune-stone in Vapnö has been found at Vapnö manor, and it is the only one of the monuments that is not connected to a church context, although it has a Christian, commemorative inscription. Only a part of the stone has been preserved, but it is enough to determine that the stone has been erected like a traditional rune-stone. The stone has a pillar-like shape with a rectangular

112 T.ex. Palm 1992; B. Sawyer 2000.

cross-section, and the tentative hypothesis is put forward that this particular shape in some degree may have been inspired by Anglo-Saxon stone crosses. If so, the Vapnö stone may suggest contacts across the sea. The rune-stone in Kvibille has, at least since the 17th century, been sitting in the chancel wall of Kvibille church. It has a conventional rune-stone shape, but it was not raised, rather laid horizontally as a grave slab. The stone commemorates a person called Torlak, a name we recognize from the cadastre of king Valdemar from the 1230s. In this written source, about a century younger than the rune-stone, we learn that the Danish king owned property in Kvibille parish, and that Torlak was an important royal official in Halmstad hundred. It is therefore suggested that the people who buried Torlak may have had some kind of connection to the Danish royal authority. The rune-stone in Holm is part of a Romanesque grave monument that originally consisted of three pieces, two vertical side-slabs, where only one has been preserved, and a horizontal grave slab with a pitched roof. The side-slab has a runic inscription as well as ornamentation. This consists of a large patriarchal cross and a fleur-de-lis, and the latter motif is also repeated several times on the grave-slab. In the time of the crusades, the patriarchal cross seems to have been particularly associated with Jerusalem. It is therefore possible that the monument in Holm may be related to travels (crusades or pilgrimages) to the Holy land. The rather enigmatic rune-stone in Getinge was first recognized in the 17th century, when it sat in the church wall. According to the runic inscription the stone was raised, but the shape suggests that it was rather laid as a grave slab. The stone is also decorated with a very eclectic array of symbols and figures. Monuments like this are often viewed despairingly as examples of provincial art, where the forms are passively received and misinterpreted. However, here the theory is put forward that they may instead be viewed as illustrations of the dynamic process of active selection. By choosing to incorporate certain features and not others, an actor could create a monument that was entirely unique.

The rune-stones in Halland were all Christian, and had a commemorative function. Rune-stones have sometimes been used to describe the Christianization process, but because of their late date, the Hallandic rune-stones probably have little to contribute in this respect. What was new in Halland in the period 1000-1250 was not Christianity, but rather churches, churchyards and grave-monuments in stone, and it is argued that it was this situation that the runic inscriptions commented on and elucidated. Rune-stones have often been associated with social power and memory practices, and these aspects seem to be relevant also for the Hallandic monuments. The rune-stones in Halland are believed to have expressed and legitimized prestige and authority in three ways; through the textual content, the language (the runic script) and the physical expression (the stone monument). The early medieval expansion of royal authority

is viewed as the triggering factor behind the runic monuments in the Halmstad area. Power incursions from the Danish king may have created a situation where local elite groups, whether it be new or old, deemed it favourable to make their claim to power visible. People in Halland who wanted to use monuments to express power could however not recourse to a Viking Age rune-stone tradition with fixed formulas of form and textual expression, since that did not exist here. Instead it is argued that prestige was communicated through the medium of diversity. Each of the preserved runic monuments is strikingly different from the others, and each exhibits unique elements. This constant introduction of new and, presumably positively charged, features may thus be viewed as individual strategies to negotiate and consolidate social power. By extension this implies that Halland in the Early Middle Ages ought to have been a dynamic society that responded favourably to change and the introduction of new ideas.

Referenser

- Aakjær, S (red.). 1943. *Kong Valdemars Jordebog Bd 2 Kommentar*, København.
- Andersson, Aron. 1973. Gravstenen från Botkyrka och korset från Granhammar. *Fornvännen* 1973.
- Andrén, Anders. 1983. Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia* 49:1.
- Anglert, Mats. 1989. Den kyrkliga organisationen under äldre medeltid. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdet medeltid*. Red. Hans Andersson & Mats Anglert. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm.
- Anglert, Mats. 1995. *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*. Lund Studies in Medieval Archaeology 16. Lund.
- Arbman, Holger. 1954. *Hallands forntid. Hallands historia. Från äldsta tid till freden i Brömsebro 1645*. Halmstad.
- Bengtssén, Astrid. 1975. *Holms kyrka i Halland*. Halmstad.
- Beskow, Per. 1994. Runor och liturgi. *Nordens kristnande i europeiskt perspektiv*. Occasional Papers on Medieval Topics 7. Skara.
- Bexell, S. P. 1923. *Hallands historia och beskrivning. Andra delen*. Halmstad.
- Bianchi, Marco. 2010. *Runor som resurs. Vikingatida skriftkultur i Uppland och Södermanland*. Runrön. Runologiska bidrag utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 20. Uppsala.
- Birkeli, Fridtjov, Erik Moltke, Monica Rydbeck & Nils Cleve 1972. Steinkors. *Kulturbeskrivning för nordisk medeltid XVII*. Malmö.
- Brate, Erik. 1893. Sjä. *Uppsalastudier tilegnade Sophus Bugge på hans 60-åra födelsedag den 5 januari 1893*. Uppsala.

- Brusewitz, G. 1952. *Anteckningar rörande fornlemningar och historiska minnen i Halmstad, Tönnersjö och Höks härader af Halland under en vandring i juli månad 1858*. Samfundet Hallands biblioteks vänners publikationer II. Halmstad.
- Carlsson, Ingemar. 1968. Runstenen i Holm och fornminnen i Abild. Kring några 1700-talsdokument. *Varbergs museum Årsbok* 1968.
- Christophersen, Axel. 1982. Drengs, Thegns, Landmen and Kings. Some Aspects on the Forms of Social Relations in Viking Society during the Transition to Historic Times. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1981–82.
- Claesson, E. 1989. *Cuius ecclesiam fecit: romanska kyrkor i Västergötland*, Lunds universitet. Medeltidsarkeologiska inst., Lund
- Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum 28. Skara.
- Ersgård, Lars. 2006. Dödens berg och Guds hus – förfäderskult, kristnande och klostret i Alvastra i den tidiga medeltidens Östergötland. *Helgonets boning. Studier från forskningsprojektet "Det medeltida Alvastra"*. Red. Lars Ersgård. Lund Studies in Historical Archaeology 5. Lund
- Forssander, J. E. 1938. Det forntida Halland. *Halland. En bok om hembygden utgiven av Hallands nation i Lund*. Lund.
- Gardell, Sölve. 1945. *Gravmonument från Sveriges medeltid. I, Text*. Stockholm.
- Gräslund, Ann-Sofie. 1987. Runstenar, bygd och gravar. *Tor. Tidskrift för nordisk fornkunskap* 21.
- Göransson, Johan. 1750. *Bautil. Det är alle Svea ok Götha rikens runstenar, upreste ifrån verdens år 2000 til Christi år 1000. För detta, efter glörvördigast i äminnelse konung Gustaf Adolfs ok konung Karl XI:tes befälning afritade ok til största delen uti former inskurne, men nu, efter vår allernädigste konung Fridrich I:stas befallning ok rikens högloflige ständers begäran, med några anmärkningar utgifne af Johan Göransson*. Stockholm.
- Hagenfeldt, Stefan E. & Palm, Rune. 1996. *Sandstone runestones. The use of sandstone for erected runestones*. Sällskapet Runica et Mediævalia, Scripta Maiora 2. Stockholm.
- Hansson, Martin. 2001. *Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 25. Stockholm
- Hansson, Martin. 2008. Fragmentet i gravhögen. Kronobergs läns märkligaste runsten? *Runor i Kronobergs län. Kronobergsboken* 2008. Växjö.
- Harrison, Dick. 2005. *Gud vill det! Nodiska korsfarare under medeltiden*. Stockholm.
- Heijne, Cecilia von. 2004. *Särpräglat: vikingatida och tidigmedeltida myntfynd från Danmark, Skåne, Blekinge och Halland (ca 800-1130)*. Stockholms universitet. Stockholm.

- Hallands landsbeskrifning 1729. Halmstads fögderi.* Halmstad 1986. (förkortas HL).
- Jacobsen, Lis & Moltke, Erik. 1942. *Danmarks runeindskrifter.* Under medverkan af Anders Bæksted och Karl Martin Nielsen. København.
- Jaspert, Nikolas. 2001. Vergegenwärtigungen Jerusalems in Architektur und Reliquienkult. *Jerusalem im Hoch- und Spätmittelalter. Konflikte und Konfliktbewältigung – Vorstellungen und Vergegenwärtigungen.* Red: Dieter Bauer, Klaus Herbers & Nikolas Jaspert. Campus Historische Studien 29. Frankfurt/New York.
- Johansen, Birgitta. 1997. *Ormalur. Aspekter av tillvaro och landskap.* Stockholm Studies in Archaeology 14. Stockholm.
- Kinander, Ragnar. 1935-1961. *Smålands runinskrifter.* Stockholm.
- Kitzler Åhfeldt, Laila. 2002. *Work and Worship. Laser Scanning Analysis of Viking Age Rune Stones.* Theses and Papers in Archaeology B:9. Stockholm.
- Klos, Lydia 2009. *Runensteine in Schweden. Studien zu Aufstellungsort und Funktion.* Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 64. Berlin.
- Lager, Linn. 2002. *Den synliga tron. Runstenskors som en spegling av kristnandet i Sverige.* Opia 31. Uppsala.
- Lihammer, Anna. 2007. *Bortom riksbildningen. Människor, landskap och makt i sydöstra Skandinavien.* Lund studies in Historical Archaeology 7. Lund.
- Ljunggren, K. G. 1930. Hallands runminnesmärken. *Vår bygd* 1930. Halmstad.
- Ljunggren, K. G. 1931. Hallands runstenar. *Arkiv för nordisk filologi* 47. Lund.
- Ljunggren, K. G. 1938. Getingestenens runinskrifter. *Vår bygd* 1938. Halmstad
- Ljunggren, Karl Gustav. 1959. Hallands ortnamn. *Hallands historia II. Från freden i Brömsebro till våra dagar.* Halmstad.
- Lund, Niels. 1996. *Lið, leding og landværn. Hær og samfund i Danmark i ældre middelalder.* Roskilde.
- Lundberg, Stig. 1997. *Gravmonument från sen vikingatid och äldre medeltid i Västergötland.* Uppsatser från Historiska institutionen i Göteborg 7. Göteborg.
- Lundborg, Lennart. 1976. Hallands forntid. Halland. *Svenska turistföreningens årsskrift* 1976.
- Lundqvist, Lars. 2000a. *Järnålderns centra – exempel från Halland och Västergötland.* Urbaniseringsprocesser i Västsverige. GOTARC Serie C. Arkeologiska skrifter 35. Göteborg.
- Lundqvist, Lars. 2000b. *Slöinge 1992-1996. Undersökningar av en boplats från yngre järnålder.* Gotarc Serie C. Arkeologiska skrifter 42. Göteborg.

- Lundqvist, Lars & Schaller Åhrberg, Eva. (red) 1998. *Med kunglig utsikt. Varla under järnålder och tidig medeltid*. Arkeologiska resultat UV Väst Rapport 1997:26. Kungsbacka.
- Moltke, Erik. 1976. *Runerne i Danmark og deres oprindelse*. København.
- Montell, Erik. 1983. *Halländsk historia. Ett gräslands öden under åtta tusen år. En berättelse om Hallands forntid, dess säregna politiska historia och dess ekonomiska, sociala och kulturella utveckling fram till våra dagar*. Halmstad. (1. uppl. 1978).
- Möller, Peter von. 1871. *Halländska herregårdar*. Tecknade af A. Kallenberg. Stockholm.
- Naum, Magdalena. 2008. *Homelands lost and gained. Slavic migration and settlement on Bornholm in the early Middle Ages*. Lund studies in Historical Archaeology 9. Lund.
- Niell, Tom & Lundberg, Stig 1994. Förnyad diskussion om "Eskilstunakistorna". *Fornvännen* 89.
- Nielsen, Finn Ole Sonne. 1998. *Middelalderens Bornholm*. Rønne.
- Nilsson, Ing-Marie. *Mellan makten och himmelriket. Perspektiv på Hallands medeltida kyrkor*. Lund Studies in Historical Archaeology 12. Lund.
- Olsson, Gunnar. 1954. Hallands politiska historia. *Hallands historia. Från äldsta tid till freden i Brömsebro 1645*. Halmstad.
- Palm, Rune. 1988. Mönsterbunden variation i vikingatidens runinskrifter. *Studier i svensk språkhistoria*. Red. Gertrud Pettersson. Svenska språkets historia, Symposium Lund 1987. Lundastudier i Nordisk språkvetenskap A 41. Lund 1988.
- Palm, Rune. 1992. *Runor och regionalitet. Studier i variation i de nordiska minnesinskrifterna*. Runrön. Runologiska bidrag utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 7. Uppsala.
- Randsborg, Klavs. 1980. *The Viking Age in Denmark. The Formation of a State*. London
- Richardson, Jacob. 1987. *Hallands historiska beskrivning*. Ed. Zakariasson. (1. utg. 1752-1753)
- Riddersporre, M. 1989. Lantmäterihandlingar, runstenar och huvudgårdar: några kommentarer och spekulationer i ett lokalt geografiskt perspektiv. I: Andersson, Hans & Anglert, Mats (red.) *By, huvudgård och kyrka : studier i Ystadsområdets medeltid*. S. 135-144.
- Rosén, Christina. 2004. *Stadsbor och bönder. Materiell kultur och social status i Halland från medeltid till 1700-tal*. Riksantikvarieämbetet arkeologiska undersökningar Skrifter 53. Lunds Studies in Medieval Archaeology 35. Halmstad.
- Sahlgren, Jöran. 1948. *Ortnamnen i Hallands län. Del 1. Bebyggelsenamnen i Södra Halland*. Lund.

- Salvén, Erik. 1938. En tidigt kristen gravvårdstyp i Halland. En undersökning med utgångspunkt från runstenen i Getinge. *Halland* 1938.
- Salvén, Erik. 1939. Nyfunnen del av tidigt medeltida gravvård i Holm. *Halland* 1939.
- Sawyer, Birgit. 1988. *Property and Inheritance in Viking Scandinavia. The Runic Evidence*. Occasional Papers on Medieval Topics 2. Alingsås.
- Sawyer, Birgit. 1991. Viking-Age Rune-Stones as a Crisis Symptom. *Norwegian Archaeological Review* 24:2, 1991.
- Sawyer, Birgit. 2000. *The Viking-Age Rune-Stones. Custom and Commemoration in Early Medieval Scandinavia*. Oxford.
- Sawyer, Birgit & Sawyer, Peter. 2000. *Medieval Scandinavia. From Conversion to Reformation, circa 800 – 1500*. The Nordic Series 17. Minneapolis/London.
- Sawyer, Peter. 1987. The Process of Scandinavian Christianization in the tenth and eleventh centuries. *The Christianization of Scandinavia. Report of a Symposium held at Kungälv, Sweden 4-9 August 1985*. Ed: Birgit Sawyer, Peter Sawyer & Ian Wood. Alingsås.
- Schmeissner, Rainer. H. 1984. *Steinkreuze in Schweden. Ein Beitrag zur Denkmalforschung in Schweden*. Steinkreuzforschung. Studien zur deutschen internationalen Flurdenkmalforschung 3. Regensburg.
- Segelberg, Eric. 1983. Missionshistoriska aspekter på runinskrifterna. *Kyrkohistorisk årsskrift* 1983. Skrifter utgivna av Svenska Kyrkohistoriska Föreningen 1:83. Uppsala.
- Sikström, Tomas. 1985. Hallands runstenar. *Halland* 1985. Halmstad.
- Skansjö, Sten. Riddersporre, Mats & Reisnert, Anders. 1989. Huvudgårdarna i källmaterialet. I: Andersson, Hans & Anglert, Mats (red.) *By, huvudgård och kyrka : studier i Ystadsområdets medeltid*. S. 70-133.
- Stähle, Carl Ivar & Stahre, Nils-Gustaf (red). 1992. *Rannsakningar efter antikviteterna. Bd 3. Öland, Småland, Blekinge, Halland Skåne*. Stockholm.
- Svanberg, Fredrik 1999. *I skuggan av vikingatiden. Om Skåne, Halland, Blekinge och Själland*. University of Lund. Institute of Archaeology. Report series 66. Lund.
- Thomasson, Joakim. 1992. *Brytningstid – om skapande av klassmedvetenhet vid införandet av feodalismen i Danmark, belyst ur ett runstensmaterial*. C-uppsats i medeltidsarkeologi. (Stencil).
- Ullén, Marian. 2008. Medeltida runinskrifter och mästare. *Runor i Kronobergs län. Kronobergsboken* 2008.
- Vapnö slott. Länsstyrelsen i Hallands län, Kulturmiljöenheten. Halmstad 1996. (1. uppl. 1983).
- Wibeck, Sören. 2005. *Korståg. Västerlandets heliga krig*. Lund.

- Wienberg, Jes. 1997. Eskilstunamonumenter i Västergötland. *Fornvännen* 92.
- Williams, Henrik. 1996a. Vad säger runstenarna om Sveriges kristnande. *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv*. Red. Bertil Nilsson. Projektet Sveriges kristnade publikationer 5. Uppsala.
- Williams, Henrik. 1996b. Runtexternas teologi. *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv*. Red. Bertil Nilsson. Projektet Sveriges kristnade publikationer 5. Uppsala.
- Williams, Henrik. 1998. "Gud hjälpe hennes själ". Kristna inslag i runinskrifterna. *Sveriges kyrkohistoria. Missionstid och tidig medeltid*. Red. Bertil Nilsson. Stockholm.
- Wilson, Lars. 1994. *Runstenar och kyrkor. En studie med utgångspunkt från runstenar som påträffats i kyrkomiljö i Uppland och Södermanland*. Opia 8. Uppsala.
- Zachrisson, Sune. 2007. *Sankt Lars i Linköping. En tusenårig historia*. Linköping.
- Zachrisson, Torun. 1998. *Gård, gräns, gravfält. Sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och tidigmedeltid i Uppland och Gästrikland*. Stockholm Studies in Archaeology 15. Stockholm.

Internetreferenser

Historiska museet / Sök i samlingarna, 9 november 2010

<http://mis.historiska.se/mis/sok/start.asp>

Riksantikvarieämbetet. Kvibille – Runstenar i Sverige, 13 december 2015

<http://www.raa.se/app/uploads/2014/11/05.Runstenen-Kvibille.pdf>

Övrigt

Stephan Borgehammar, personligt brev 2011-03-21.

Geometrisk =
Kronhemmanet Skionö
git i Wäsfige Soehn, Åhr
Halmstad Lahn, afmätt

I föreliggande utgåva har texterna en gemensam nämnare, nämligen arkeologen

Ing-Marie Nilssons forskning kring halländsk medeltid. Ing-Marie studerade det halländska landskapet under många år, främst med fokus på kyrkorna, men visade även ett stort intresse för den danska kungamakts landvinningar i Halland under äldre medeltid.

Några av hennes arbeten hann hon inte färdigställa före sin bortgång 2016, men presenteras nu här i form av ett antal texter.

I fokus står maktens landskap, studerat utifrån runstenar på Halmstadslätten, Ysby kyrka, kungsgårdarna vid Lagaholm och Faurås samt den gåtfulla fornlämningen Sjönevadsborg.

sydsvensk
arkeologi

KULTURMILJÖ
HALLAND

EN DEL AV HALLANDS KULTURHISTORISKA MUSEUM